

Олег Траверсе

СУЧАСНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА

Серед компонентів дії політичної системи однією з важливих умов є політичне лідерство. Тому ця проблема залишається у центрі уваги представників різних наук – філософії, політології, історії, соціології, психології, юриспруденції та ін. Необхідність зіставлення поглядів на проблему, яка аргументовано вважається людським “виміром влади”, її стану у суспільстві зумовлюється тим, що в політології здійснюються здебільшого міждисциплінарні підходи. Особливістю сучасного аналізу у політиці є вивчення дії чинників, так би мовити, середовища “існування” тієї чи іншої політичної системи: соціокультурних, історичних, економічних, юридичних, психологічних тощо.

Наш час дедалі частіше продукує (у політології зокрема) погляди, згідно з якими дослідження політичних інституцій – це вивчення діяльності, яка передбачає норми, правила та інші засоби, що мають справу з інтерпретацією. Дослідники відмовляються від колишніх підходів стосовно існування принципової різниці між науками про людину і соціальними науками (у недавньому минулому вважалося, що в одному випадку здійснюється інтерпретація текстів, а в іншому – вивчаються механізми функціонування і розвитку соціальних структур і інститутів). Сьогодні розуміння політичних інституцій переноситься в іншу площину їх розгляду – як констеляції і виробників смислів людських дій¹.

Вивчення політичного лідерства являє собою певну множину методологій, концепцій, підходів до аналізу різних рівнів, граней цього явища, які, об’єднуючись в контексті

метасистем — суспільства, культури, цивілізації, набувають завершеності². Інтерпретація політичного лідерства здійснюється на декількох рівнях, що зумовлено складністю наукового вивчення цього явища. Зокрема, поширеним є підхід, який представляє три аспекти у вигляді основних концепцій, а саме: лідерство як універсальний феномен людської діяльності із закономірностями його функціонування в усіх сферах життя суспільства; лідерство, яке ототожнюється з керівництвом і управлінням; лідерство як специфічне явище суспільного життя, що не зводиться до психологічних, економічних чи правових принципів, а здійснюється через функціонування політичних інститутів³.

Поширеними є погляди про те, що “природа політичного лідерства достатньо складна і не піддається однозначній інтерпретації”⁴. Нез’ясована, вона спричинює ототожнення понять “політичне лідерство” та “політичний лідер”, наслідком чого є ототожнення цілісної структури явища з однією з її складових, а також наукову доцільність пошуку у цих складових місця керівництву. Розмаїття парадигм сучасної політології (наприклад, поєднання біхевіоризму з емпіричним і практичним ставленням до дійсності, марксистської політології з субстанціоналізмом, структуралізмом з суб’єктивізмом, герменевтичної політології з раціоналізмом тощо) викликає потребу осмислення дослідницьких стратегій теоретизування.

Відсутність загальної наукової теорії лідерства відзначають чимало відомих дослідників з цієї проблеми. Необхідно підкреслити, що майже до кінця 80-х рр. XX століття українські суспільствознавці здебільшого задовольнялися констатацією того, що “лідер (вождь, керівник) — це керівник політичної партії, громадської організації тощо”⁵. Наявність у сьогоденні різних інтерпретацій визначення явища політичного лідерства бере витoki в історії становлення наукової думки про політику та суспільні відносини, вона пов’язана з науковою традицією підходів до природи соціальної дійсності, яка може розглядатися як дещо матеріальне чи ідеальне. Разом з цим, пізнання

соціальної дійсності може відбуватися на різних підставах, як реалістичних, так і анімалістичних. Одні дослідницькі орієнтації, відповідаючи на запитання про природу лідерства, імпліцитно виходять з того, що лідерство є фрагментарним; інші, навпаки, керуються ідеєю зв'язності дійсності. Деякі – підкреслюють роль теоретичного знання⁷, інші, навпаки, роблять акцент на верифікації переважно через емпіричні форми⁸.

Метою цієї розвідки є розгляд дослідницьких тенденцій, які спостерігаються останні 15 років на тлі української суспільно-політичної думки у зв'язку з проблемою політичного лідерства. Зокрема, зіставлення та аналіз різних поглядів відносно вивчення політичного лідерства на теренах України як практичного і теоретичного явища.

Такий термін обраний не випадково. За часів колишнього СРСР розробка проблеми політичного лідерства “була пов'язана або з виведенням її за кордон, або локалізацією до малої групи. Лише в окремих дослідженнях здійснюються спроби теоретичного аналізу цього політичного явища в контексті внутрішнього життя країни”⁹. З початку 90-х років минулого століття вітчизняні дослідники-суспільствознавці починають активно критично переглядати безліч проблем, аспектів і явищ своєї науки¹⁰. Об'єктом ревізії стають і традиційні підходи до інтерпретації політичного лідерства/керівництва. Своєрідним етапом на цьому шляху стала поява у 2002–2003 рр. фундаментальної праці “Політична історія України. XX століття” у шести томах. Дослідження вирізняє сукупна цілісність аналізу суспільно-політичних процесів в Україні з кінця XIX ст. до наших часів. При цьому, значна увага приділяється дії суб'єктивних чинників політичного розвитку, зокрема, радянського часу.

Із здобуттям незалежності контекст внутрішнього політичного життя України стає провідною темою вітчизняних дослідників¹¹. Почали з'являтися роботи, зміст яких містить визнання того, що політичні складові суспільних процесів в Україні мають певні закономірності, структуру, форми, динаміку їх прояву, особливості тощо¹². Більшість авторів погоджується з

тим, що політичні системи, які мають внутрішню сутність і логіку саморозвитку, функціонально і змістовно зумовлені макрореакторами (тобто пов'язані з тими чи іншими стадіями розвитку суспільства, типом культури, релігійної системи, пануючої ідеології тощо)¹³. Таким чином, формування цілісного уявлення про явище політичного лідерства в Україні (його генезис і динаміку) просувається шляхом як дослідження політологічних теорій і практик¹⁴, так і вивчення сукупності цивілізаційних та культурних факторів¹⁵ (До останньої частини цього тематичного блоку ми звернемося в окремій публікації).

У процесі взаємозв'язку (і водночас, відносно самостійно) політична теорія виробляє і дає свої відповідні рекомендації практиці. У свою чергу, політична практика є постачальником первинного матеріалу для успішного розвитку політичної теорії. Нагадувати про це доводиться у зв'язку з питанням часу існування політичного лідерства на теренах України як практичного і теоретичного явища.

Зіставимо найбільш характерні позиції, які висловлені з цього приводу. Ще з середини 90-х рр. минулого століття дослідниками підкреслюється необхідність привернути увагу вчених і політиків до дослідження проблеми політичного лідерства у динаміці і на фоні суспільно-політичних процесів в СРСР і Україні¹⁶. Визнання необхідності спрямувати наукові пошуки в цьому напрямі не поодинокі. Висловлюється думка про те, що “процес вивчення політичного лідерства як одного з найважливіших і найскладніших феноменів потребує ретельнішого дослідження. У цьому контексті глобальні події 1989–1991 рр. в Україні поки що залишаються без серйозного наукового аналізу”¹⁷. Стверджується, що “проблеми політичного лідерства, взаємостосунків у вищих ешелонах влади Радянської України актуальні і на сучасному етапі політичного розвитку незалежної України”¹⁸.

Такі погляди дають підстави для залучення до аналізу тих досліджень, які пов'язані з елітарними концепціями політичного лідерства. Справді, існуюча політична система

українського суспільства, місце в ній загальнонаціонального політичного лідерства пов'язані з появою сучасної української держави на початку дев'яностих років минулого століття¹⁹. Виявлення особливостей українського суспільства як політичної системи (що утвердилася в українській державі) неможливо без звернення до ретроспективи і хоча б стислої оцінки того типу суспільства, з якого складалася і проростала сучасна Україна.

У цивілізаційному аспекті – українське суспільство у соціальній і політичній сферах формувалося як державно-олігархічна система, тип суспільної системи, який не спирається на інтереси народу і країни в цілому, а орієнтований на власні інтереси і нужди за допомогою державної бюрократії різного рівня. Можливості вирватися з принизливого для українського народу політичного і економічного стану здавалися мало вірогідними. Але завдяки суспільним процесам, пов'язаним з формуванням у політико-державно-правовому полі інституту політичного лідерства, народ України виборов свій історичний шанс. Як закономірність було сприйнято перетворення опозиційних політичних лідерів у державних керівників. Політично-правові події, які були пов'язані з виборами Президента України у 2004 р., поява суспільно-політичних лідерів на державних посадах вищого рівня відродили в українському суспільстві надії на здійснення невіршених на початку 90-х рр. ХХ ст. завдань його реформування.

Тут слід згадати про номенклатурну систему, яка існувала у радянській Україні як її частині. Про неї сказано чимало, особливо таким її критиком, як М.Восленський. Поняття “номенклатура” виявляється ключовим для розуміння політичної кар'єри радянських часів, процесів, пов'язаних з рекрутуванням української еліти. Номенклатурна система була спрямована насамперед на розвиток в людини виконавських якостей. Кадри, які були народжені цією системою, виявилися досить живучими в політичному сенсі. Зовсім не випадково вищі посади в Україні до останнього часу займали представники

української партійно-радянської номенклатури. “Щодо України, (...) сутність трансформації політичної влади та політичної еліти у ній після розпаду колишнього СРСР можна зрозуміти лише з контексту тіньового політичного процесу і таким чином – безболісного, навіть органічного для керівної політичної еліти переходу від комуністично-номенклатурного тоталітаризму до посткомуністично-номенклатурного неототалітаризму”²⁰, – такий висновок підтверджує актуальність звернення до політологічного аналізу згадуваного часу.

У політиці постійно відтворюються її “технічні” механізми, універсальні закономірності, засоби і методи, одні й ті самі прийоми ієрархічного просування, становлення політичних лідерів. Не випадково до нинішнього часу (незважаючи на історичну відстань від середньовіччя) актуальними є погляди Н.Макіавеллі щодо політики. Складові структури політичного процесу, співвідношення у політичному змісті економіки і моралі та інших реальних суттєвих проявів суспільного життя дається взнаки. Відбір осіб за відповідними критеріями, політична боротьба (як всередині окремих груп, так і між ними) впливають на закономірності цілеспрямування в українському суспільстві. Наявність спадковості у людському вимірі також не повинна відкидатися. Певна кількість політичних діячів радянської доби досі залишається впливовими суб’єктами сучасних політичних процесів українського суспільства.

Аморальна еліта – перший індикатор хворого суспільства. Ніякі політичні та економічні реформи неможливі за відсутності здорового, культурного і морального ґрунту. Українське суспільство має подолати кризу цінностей, що передбачає вихід за межі економічних і раціональних роздумів у сферу моральності і духовності. У духовно хворому суспільстві неможливі політична стабільність і економічне процвітання. Надії на долання політичних, соціальних, духовних проблем і труднощів вимагає планомірної роботи щодо позбавлення владних структур від деформацій і спотворень. Це вимагає не лише надання національній бюрократії рис сучасної цивілізованості, але й

зміни її суті і духу. Політичне лідерство діє через психологічні механізми (опозиційний лідер може відбутися в першу чергу завдяки своїм особистісним індивідуально-психологічним особливостям, такими як організаторські, комунікативні та ін. здібності), тоді як керівництво здійснюється механізмами управлінськими, через політичну владу.

Функціонування інституту політичного лідерства – показник динамічності політичних відносин, високого рівня розвитку суспільства, його політичної системи. Виникнення політичного лідерства у цьому значенні несе в собі прерогативи сучасних демократичних держав, які відрізняються від авторитарних, особливо тоталітарних держав відносною легкістю і чисельністю процесів інституціалізації. Основна, вирішальна передумова існування демократичного суспільства і, разом з тим, один із конкретних його проявів, наявність у ньому сталого самовідтворювального інституту політичного лідерства. Політичне лідерство набуває характеру перманентної, організованої дії, упорядкованого процесу з певною структурою відношень, ієрархій влади різних рівнів. Створюється розгалужена система існування політичних лідерів різних рівнів і масштабів. Місце і роль політичного лідера в Україні формулюється як “будь-який, незалежно від формального рангу, учасник політичного процесу, який прагне і здатен консолідувати зусилля оточуючих і активно впливати (в рамках території міста, регіону, країни) на цей процес задля досягнення означених і висунутих цілей”²¹. Співпрацюючи і змагаючись один з одним, впливаючи один на одного, вони сприяють здійсненню контролю за діяльністю всіх владних інституцій (у тому числі і вищих), включенню різноманітних груп суспільства у політичний процес.

У такому контексті стає зрозумілою теоретична позиція, згідно з якою “політичне лідерство як практичний і теоретичний феномен опинилося у центрі нашого політичного життя і, відповідно, в центрі уваги політології лише з початком альтернативних виборів у ради всіх рівнів. Тому з цієї точки відліку і має сенс досліджувати проблему політичного лідерства, технологію

формування сучасного лідера”²². Ми розуміємо так, що йдеться про політичне лідерство як інститут влади. Справді, процес інституціоналізації політичного лідерства має початкову фазу. У вітчизняній теорії вивчення проблеми лідерства спрямовується на виявлення та встановлення залежності між явищем та інститутом лідерства (що, до речі, характерне і для американських ситуативних теорій лідерства), а також з’ясування взаємин із середовищем, в якому це лідерство здійснюється²³. Таке спрямування ґрунтується на внутрішніх групових характеристиках, таких як мета завдання, функції, склад групи тощо. При цьому головним чином беруться до уваги об’єктивні, зовнішні характеристики цього явища, а саме: час, обставини групових дій тощо.

Між вказаними підходами, на перший погляд, існують певні відмінності. Разом з тим, на нашу думку, йдеться про різні боки та рівні одного процесу. Кожен з них не охоплює усе явище політичного лідерства/керівництва, але робить помітний внесок у цілісне його розуміння, виділяючи в ньому той чи інший базовий аспект. Р.Такером висловлюється думка про те, що “політичне лідерство є, вірогідно, одним із найбільш значущих і найбільш загальних форм влади. Влада – це центральна складова лідерства”²⁴. Еволюція політичного лідерства завжди пов’язана з устремлінням заявити про себе, увійти в існуючу політичну систему, тобто, формалізувавшись, розширити досягнутий статус, доповнити його керівництвом. Боротьба за владу і прихід якогось політичного руху чи партії до влади, участь в управлінні країною пов’язана з делегуванням партійних лідерів на керівні державні посади, появою нових лідерів-керівників. Тобто лідерство стає однією з форм влади за умов, коли лідери набувають визнання у більшості членів суспільства, коли руху або партії, їх лідери здобувають права на владу, тобто стають загальнонаціональними лідерами.

Слід визначити вихідну позицію щодо співвідношення понять “лідер” і “керівник”. Тотожність між цими поняттями заперечується здоровим глуздом. На практиці існує чимало керівних посад і керівників, від яких не вимагається особливих

лідерських якостей. Але якщо йдеться про національно-державний рівень у сучасному світі, то його, безперечно, повинен обіймати відповідний лідер. Якщо керівник може і не бути лідером, то лідер не може не мати якостей керівника (тобто організаторських, комунікативних та ін. професійно необхідних і достатніх здібностей). Політика ніколи не відбувалася без політичних лідерів. Кожен політичний лідер (навіть за часів тоталітарного або диктаторського режиму) має свої соціальні і часові масштаби. Головним критерієм щодо лідерів є ефективність їх діяльності, результативність, задоволення запитів та інтересів тієї спільноти, яка прибігла до їх послуг. Без широкої підтримки і постійного контакту з людьми політичний лідер не може відбутися.

Якщо говорити про демократичну політичну систему, то вона передбачає для національного лідера таке політико-культурне середовище, яке виступає водночас і стимулюючим, і контролюючим чинником в його діяльності. Національний лідер залишається в межах демократичного процесу і уявляє адекватну модель щодо власної поведінки лише в тому разі, якщо поруч з ним присутні інші лідери, які здатні створити йому конкуренцію, скоректувати його діяльність або навіть змінити його на керівній посаді, згідно до чинних правових норм.

На фоні цих дослідницьких тенденцій поодинокими залишаються намагання дослідити такі важливі для розуміння змісту сучасного лідерства проблеми, як: розгляд змістових та змістовних складових здійснення політичного лідерства/керівництва, розгляду політичних процесів, які передували здобуттю незалежності України, зокрема у вищих ешелонах компартійної влади. Також дається взнаки відсутність теоретичного розгляду дії фактора лідерства/керівництва у суспільно-політичному житті України.

Розглядувані праці не пропонують вичерпних рішень проблем політичного лідерства. Разом з тим, вони дають змогу визначити спільний напрям досліджень, знайти точки дотику між різними галузями гуманітарного знання. Зміна змісту і

функцій політичного лідерства/керівництва, його моделі визначаються динамікою суспільних перетворень і конкретно-історичною ситуацією. Подальший розвиток України (не тільки у політичній сфері) багато в чому залежить від побудови адекватної системи політичного лідерства, яка б на сучасному етапі відповідала нагальним потребам українського суспільства. Визначаючи шляхи розробки досліджуваної проблеми, слід підкреслити необхідність вивчення взаємозв'язків між різними елітами та явищем політичного лідерства як іманентної властивості якості еліти. Вивчення цих процесів необхідне у зв'язку з тим, що слід розрізняти ступінь відповідності міфів і доктрин правлячих меншин з реальними потребами суспільного розвитку та потенційними можливостями їх втілення у суспільно-політичну практику.

¹ *Лекторский В.А.* Возможна ли интеграция естественных наук и наук о человеке? // Вопросы философии. — № 3. — 2004. — С. 44–45.

² Політична історія України. XX століття у шести томах. — Т. 6: Від тоталітаризму до демократії (1945–2002) / *Майборода О.М., Шановал Ю.І., Гарань О.В. та ін.* — К., 2003. — 696 с.

³ *Шёкин Г.В.* Теория социального управления. — К., 1996. — 408 с.

⁴ Політична психологія / За ред. *С.О.Матвеева.* — К.: ЦУЛ, 2003. — С. 104.

⁵ Політичний словник / За ред. *В.К.Врублевського, Л.М.Кравчука, А.В.Кудрицького.* — 4-е вид. — К.: Голов. ред. УРЕ, 1987. — С. 414.

⁶ *Брехаря С.* Детермінанта політичного процесу: суб'єктивний фактор чи об'єктивна необхідність? (історіографічний аналіз) // *Людина і політика.* — 2001. — № 4. — С. 103.

⁷ *Юрченко І.І.* Політичне лідерство і специфіка розвитку сучасної політичної системи України / *Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки.* Випуск 20. — К.: Інститут держави і права ім. Корещького НАН України, 2002. — С. 544–553.

⁸ *Скнар О.* Соціально-психологічні моделі поведінки політичних лідерів // *Соціально-психологія.* — 2004. — №3 (5). — С. 39–46.

⁹ *Пищулин Н., Сокол С.* Политическое лидерство. — Часть 1. Теоретические и методологические основы исследования. — М., 1992. — С. 3–4.

¹⁰ *Видрін Д.Г.* Незапитані ідеї, або про витoki вітчизняної політології. — К.: Либідь, 1992. — 96 с.

¹¹ Шаповал Ю.І. Людина і система. (Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні). – К., 1994. – 271 с.

¹² Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. – К.: Абрис, 1994. – 495 с.

¹³ Видрін Д., Табачник Д. Україна на порозі ХХІ століття: політичний аспект. – К.: Либідь, 1995. – 296 с.

¹⁴ Видрін Д. Політика: історія, технологія екзистенція. – К.: Либідь, 2001. – 432 с.

¹⁵ Шаповал Ю.І. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. – К.: Генеза, 2001; Михальченко М.І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. – Дрогобич: ВФ “Відродження”, 2004. – 488 с.

¹⁶ Литвин В. Украина: политика, политики, власть. – К.: Издат. дом “Альтернативы”, 1997. – С. 27.

¹⁷ Головатий М.Ф. Мистецтво політичної діяльності. – К.: МАУП, 2002. – С. 59.

¹⁸ Лоцицький В.С. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). – К.: Генеза, 2005. – С. 5.

¹⁹ Україна: проблеми самоорганізації В 2 томах / Кремень В.Г., Табачник Д.В., Ткаченко В.М. – Т. 2. Десятиріччя суспільної трансформації. – К.: Промінь, 2003. – 464 с.

²⁰ Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств / Полохало В. та ін. – К.: Політична думка, 1995. – С. 161.

²¹ Видрін Д. Політика: історія, технологія екзистенція. – С. 212.

²² Там само.

²³ Татенко В. Лідери ХХІ / LIDER ХХІ. Соціально-психологічні студії. – К.: Видавничий дім “КОРПОРАЦІЯ”, 2004. – 198 с.

²⁴ Такер Р. Сталин. Путь к власти. 1879–1929. История и личность. – М., 1990. – С. 21.